

УДК 347.412

Надія Сампара,*аспірант кафедри цивільного права й процесу
Тернопільського національного економічного університету,
адвокат*

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕМЕНТІВ СУБСИДАРНІХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

У статті розглянуто елементи субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Проаналізовано сучасний стан розвитку цивільного права та законодавства щодо визначення специфіки елементів субсидіарних зобов'язань. Досліджено особливості суб'єктів, об'єкта й змісту субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Ключові слова: цивільне законодавство, субсидіарне зобов'язання, суб'єкт, об'єкт, зміст.

Постановка проблеми. Належне виконання субсидіарного зобов'язання містить дві взаємозумовлені стадії. По-перше, це особливий (фактичний) склад, що за своєю сутністю є систематизованою сукупністю юридичних фактів, необхідних для настання правових наслідків – виникнення, зміни чи припинення правовідношення. По-друге, це взаємозумовленість і необхідність виконання обов'язку перед кредитором. Субсидіарне зобов'язання є цивільним правовідношенням, тому складається з тих же елементів, що й інші цивільні правовідносини.

Стрімкий розвиток ринкових відносин, відновлення дієвості приватних засад у господарюванні й формування підприємництва зумовили необхідність дослідження особливостей елементів субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Проблематиці елементів цивільно-правового зобов'язання присвячували увагу такі науковці, як Т. Жагарнікова, Н. Кузнецов, Р. Майданик, М. Панченко, Є. Харитонов, О. Чернілевська, К. Сінянський, Н. Голубева, Н. Майданик та ін. Більшість учених у цивілістичній доктрині притримуються позиції про те, що зобов'язальне правовідношення складається з класичних елементів: суб'єкта, об'єкта й змісту [1, с. 468]. О. Чернілевська зауважила, що хоча цивільно-правове зобов'язання й складається з трьох таких елементів, як суб'єкт, об'єкт і зміст, проте на сучасному етапі розвитку ринкових відносин ці елементи характеризуються ускладненнями [2, с. 296].

Означені ускладнення в контексті дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань слід іменувати їх особливостями, за допомогою яких останні набувають своєї персоніфікації. Правове регулювання субсидіарних зобов'язань здійснюється цивільним законодавством України на засадах добровільності, розумності та справедливості, що й зумовлює специфіку їх елементів. Елементи субсидіарного зобов'язання впливають на механізм його виконання, що є прямо залежним від зміни сторін, їхніх прав і обов'язків, об'єкта, основних і додаткових чи функціональних правовідносин. Тож належне виконання субсидіарного

зобов'язання залежить від його елементів, що потребують детального дослідження.

Метою статті є встановлення особливостей елементів субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Узявши за основу зміст ч. 1 ст. 510 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), слід констатувати той факт, що суб'єктами, тобто сторонами субсидіарного зобов'язання, є кредитор і субсидіарний боржник [3]. При цьому кредитор є активною стороною та наділений правом вимагати виконання зобов'язання, а субсидіарний боржник – це пасивна сторона, що зобов'язана задовольнити вимогу кредитора шляхом учинення певної дії, що визначена в змісті зобов'язання, або утриматися від учинення певних дій.

У зобов'язанні на боці боржника або кредитора може бути одна або одночасно кілька осіб. Що ж до субсидіарного зобов'язання, то саме на цій підставі деякі науковці (зокрема Д. Трут, С. Сарбаш, О. Чернілевська) відносять субсидіарні зобов'язання до зобов'язань із множинністю осіб, обґрунтовуючи свою позицію тим, що на боці боржника є як мінімум дві особи: основний і додатковий боржники. На противагу позиції науковців про віднесення субсидіарних зобов'язань до групи зобов'язань із множинністю осіб слід навести думку Г. Гриценко. Учена, досліджуючи множинність осіб як правове явище в цивільно-правовому зобов'язанні, дійшла висновку про те, що «субсидіарне зобов'язання не відповідає ні критерію множинності осіб у зобов'язанні, ні меті (призначенню) норм про множинність осіб» [4, с. 46]. З означеною позицією слід погодитися, адже хоча однією з підстав виникнення субсидіарного зобов'язання є юридичний факт – стан субсидіарності, проте для основного й субсидіарного боржників є окремі зобов'язання з одним і тим же кредитором. Прихильники цієї позиції вказують на той факт, що основний і субсидіарний боржники є учасниками різних правовідношень. Натомість інші науковці стверджують, що субсидіарні зобов'язання є лише засобом забезпе-

чення виконання основних зобов'язань. Із цим твердженням не можна погодитися, оскільки класифікація зобов'язань за підставами їх виникнення дозволяє виокремлювати, окрім субсидіарних зобов'язань як форми забезпечення виконання зобов'язання, ще й інші договірні та недоговірні зобов'язання.

Субсидіарним боржником може бути будь-який суб'єкт цивільного права. До таких суб'єктів відповідно до чинного цивільного законодавства України належать фізичні особи, юридичні особи, публічно-правові утворення, як-то органи публічної влади (державної та комунальної форми власності). Фізичні особи можуть набувати статус субсидіарного боржника в разі їхньої участі в окремих видах підприємницьких товариств; юридичного факту створення й передачі майна товариству після його державної реєстрації тощо. Для фізичної особи, яка може бути учасником підприємницького товариства, існує низка обмежень. Так, відповідно до ст. 30 ЦК України фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, наділяється цивільною дієздатністю. Остання є здатністю особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатністю своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Тож для того, щоб фізична особа могла бути учасником підприємницького товариства й набувати можливість бути потенційним субсидіарним боржником за зобов'язаннями юридичної особи, учасником якої вона є, існує низка вікових обмежень. Згідно зі ст. 34 ЦК України повний обсяг цивільної дієздатності може мати лише та фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років, тобто субсидіарним боржником може бути лише повнолітня фізична особа. Однак є й винятки із цих правил, зокрема ст. 10 Закону України «Про кооперацію» передбачає, що членом кооперативу може бути фізична особа, яка досягла шістнадцятирічного віку й виявила бажання брати участь у його діяльності [5]. Частина 1 ст. 98 Господарського кодексу України (далі – ГК України) передбачає, що членом виробничого кооперативу можуть бути громадяни, які досягли шістнадцятирічного віку, визнають статус кооперативу та дотримуються його вимог, беруть майнову й трудову участь у діяльності кооперативу [6]. Аналіз цивільного законодавства дає підстави констатувати той факт, що для участі фізичної особи в окремих товариствах, зокрема в повному товаристві, передбачена вимога про необхідність здійснення ними підприємницької діяльності. У цьому контексті ч. 3 ст. 35 ЦК України забезпечує можливість наділення фізичної особи повною цивільною дієздатністю не з моменту досягнення нею вісімнадцяти років, а із шістнадцяти років, за наявності в неї бажання займатися підприємницькою діяльністю.

Наведене дає підстави для висновку про те, що за загальним правилом фізична особа може бути субсидіарним боржником із моменту досягнення нею повноліття, тобто вісімнадця-

ти років, а винятки з правил чітко передбачені в чинному законодавстві.

Юридичні особи також можуть бути субсидіарними боржниками. Така їхня участь у субсидіарних зобов'язаннях зумовлена їхньою участю в інших підприємницьких товариствах або ж їх створенні, причому в одних випадках субсидіарними боржниками можуть бути лише комерційні підприємства, а в інших може не мати значення форма діяльності юридичної особи (комерційна або некомерційна). Аналізуючи положення чинного законодавства щодо можливості виникнення субсидіарного зобов'язання, слід виокремити право власності органів публічної влади на майно основного боржника. Це твердження безпосередньо стосується власника майна казенного підприємства, адже відповідно до ч. 2 ст. 76 ГК України казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство, що створюється. Частина 7 ст. 77 цього ж кодексу наголошує, що в разі недостатності в казенного підприємства коштів для виконання свого зобов'язання держава в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства.

У правовідносинах, що виникають на підставі укладеного між кредитором і субсидіарним боржником договору, зокрема й на підставі договору поруки, особа субсидіарного боржника визначається безпосередньо кредитором [7, с. 539]. Означена позиція вказує на те, що субсидіарним боржником у цих правовідносинах може бути будь-який суб'єкт цивільного права. Чинне цивільне законодавство України передбачає лише одну вимогу до фізичних осіб, що мають бажання бути поручителями: умова набуття повної цивільної дієздатності, яка за загальним правилом набувається людиною з досягненням нею повноліття (вісімнадцяти років). Що стосується інших видів договірних субсидіарних зобов'язань, особа субсидіарного боржника як обов'язкового елемента зобов'язання визначається в самому договорі. Зокрема, при відчуженні майна, переданого платником ренти під виплату ренти, потенційним субсидіарним боржником за цим договором буде покупець майна (ч. 2 ст. 735 ЦК України), а при укладенні договору комерційної концесії потенційним субсидіарним боржником виступатиме праволоділець (ч. 1 ст. 1123 ЦК України) та ін.

У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях, що виникають унаслідок учинення основним боржником правопорушення й зумовлюють відшкодування субсидіарним боржником шкоди, завданої кредитору основним боржником, коло суб'єктів, які можуть бути субсидіарними боржниками, є доволі широким.

У правовідносинах, що виникають у ході визнання юридичної особи банкрутом, субсидіарними боржниками відповідно до чинного

законодавства можуть бути засновники, учасники, акціонери, а також інші особи, зокрема керівник боржника. Для уточнення висловленого слід звернутися до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про банкрутство» № 15 від 18.12.2009 р. У ній зазначено, що Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника та визнання його банкрутом» містить спеціальні норми, що мають пріоритет у застосуванні під час розгляду справ про банкрутство щодо інших законодавчих актів України [8]. Проте норми низки законів містять положення, що не суперечать цьому нормативно-правовому акту, а навпаки, доповнюють його. Зокрема, ч. 6 ст. 126 ГК України передбачає, що якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії стає неплатоспроможним і визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства.

Субсидіарними боржниками відповідно до ч. 3 ст. 29 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» за умови подання недостовірних відомостей, наведених у документах, що подаються для реєстрації випуску та проспекту емісії цінних паперів, є особи, які підписали ці документи [9].

Субсидіарними боржниками в недоговірних субсидіарних зобов'язаннях також можуть бути батьки (усиновлювачі, піклувальники) неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, що завдали шкоду іншим особам (ст. 1179 ЦК України).

Іншою стороною субсидіарного зобов'язання є кредитор. Кредитором може бути будь-який суб'єкт цивільного права: фізична особа, юридична особа, держава, АР Крим, територіальні громади в особі їхніх органів. Фізичні і юридичні особи вступають у зобов'язальні правовідносини з потенційними субсидіарними боржниками на підставі закону або укладення договору, незалежно від змісту правовідносин, а також у разі завдання їм шкоди основним боржником. Держава, АР Крим, територіальні громади не лише відповідають за зобов'язаннями створених ними юридичних осіб як субсидіарні боржники, а й можуть виступати на стороні кредитора, якщо субсидіарний боржник зобов'язується повернути за основного боржника кошти щодо сплати податків і зборів у державний чи місцевий бюджети.

Об'єкт субсидіарних зобов'язань. У чинному цивільному законодавстві об'єктам цивільних прав присвячено окремий розділ, а у ст. 177 ЦК України визначено, що об'єктами цивільних прав є речі, зокрема гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага [10, с. 129]. На основі розуміння саме законодавцем об'єктів цивільного права вважаємо за доцільне дослідити об'єкт субсидіарного цивільно-правового зобов'язання.

У ст. 619 ЦК України закріплено загальний порядок і підстави виникнення субсиді-

арного зобов'язання. Окремі підстави й умови виникнення субсидіарних зобов'язань містяться і в інших проаналізованих статтях ЦК України та нормативно-правових актах. Аналіз чинного законодавства вказує на те, що в субсидіарних зобов'язаннях є специфічний об'єкт, яким можуть бути лише гроші. У ч. 3 ст. 619 ЦК України є положення, що містить застереження про те, що кредитор не вправі вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Частина 1 ст. 124 ЦК України передбачає, що учасники повного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність усім своїм майном, а ч. 2 ст. 154 ЦК України містить припис про субсидіарну відповідальність учасників товариства з додатковою відповідальністю їх майном у розмірі, який установлюється статутом товариства. Частина 7 ст. 77 ГК України містить положення про те, що держава в особі органу, до сфери управління якого входить казенне підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями цього підприємства в разі недостатності в нього коштів. Зважаючи на ці нормативні приписи, використовуючи логіко-правовий метод, слід зробити висновок про те, що субсидіарні зобов'язання виникають у зв'язку з наявністю в їх юридичному (фактичному) складі такого юридичного факту, як факт невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання перед кредитором. А оскільки субсидіарне зобов'язання є самостійним за своїм характером, то й субсидіарний боржник не є стороною за основним зобов'язанням. У зв'язку із цим кредитор не може пред'явити вимогу субсидіарному боржнику про виконання зобов'язання в натурі. Фактично субсидіарний боржник повертає кредиту в грошовому еквіваленті ті майнові втрати, які кредитор поніс унаслідок невиконання або неналежного виконання основним боржником свого зобов'язання.

У переважній більшості субсидіарних зобов'язань їх об'єктом є саме гроші, однак за чинним цивільним законодавством у договірних субсидіарних зобов'язаннях може мати місце й інший об'єкт. Таким об'єктом, якщо це передбачено укладеним договором між кредитором і субсидіарним боржником, може бути як майно, так і результати діяльності субсидіарного боржника, що вчиняються в інтересах кредитора (виконання робіт згідно із затвердженим наперед проектом і кошторисом, надання визначених у договорі послуг, результати інтелектуальної діяльності, що мають індивідуальні ознаки).

Зміст субсидіарних зобов'язань. Їхній зміст складається із суб'єктивних прав і юридичних обов'язків сторін і включає в себе право вимоги кредитора й обов'язок субсидіарного боржника. Деякі науковці, зокрема Н. Голубева, дотримуються позиції про те, що залежно від вимог до боржника слід розрізняти зобов'язання з позитивним і негативним змістом. Якщо

боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора яку-небудь дію, то його слід іменувати зобов'язанням із позитивним змістом. Зобов'язання з негативним змістом характеризується зобов'язанням боржника утриматися від здійснення певних дій [1, с. 473]. Як показує практика, субсидіарні зобов'язання здебільшого мають позитивний зміст.

У субсидіарних зобов'язаннях право кредитора на пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника про належне виконання ним свого обов'язку обмежене положеннями ст. 619 ЦК України. Ці обмеження полягають в обов'язку кредитора першочергово пред'явити вимогу до основного боржника, а також в обов'язку використати можливість задоволення своєї вимоги шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Принагідно потрібно відзначити й те, що пред'явлена вимога кредитора не є необмеженою. Характерним для субсидіарних зобов'язань є встановлення верхньої межі для вимоги кредитора, яка не може бути більшою за пред'явлену вимогу до основного боржника, оскільки кредитор має право пред'явити вимогу до субсидіарного боржника лише в частині невиконаної основним боржником вимоги. Така позиція вказує на зв'язок між основним і субсидіарним зобов'язанням, адже виникнення субсидіарного зобов'язання й розмір пред'явленої кредитором вимоги до субсидіарного боржника безпосередньо залежить від поведінки боржника за основним зобов'язанням. Так, якщо вимогу кредитора за основним зобов'язанням буде виконано в повному обсязі, то не виникне субсидіарне зобов'язання.

Субсидіарний обов'язок боржника може бути різний за своїм змістом залежно від правової природи субсидіарного зобов'язання. Субсидіарний обов'язок боржника слід розглядати в двох аспектах. По-перше, як майнову санкцію за власне правопорушення, наприклад, у разі подання емітентом недостовірної інформації про рух цінних паперів. По-друге, як обов'язок, що виникає незалежно від поведінки субсидіарного боржника й не є негативним наслідком для останнього. Прикладом може слугувати виконання особою свого субсидіарного обов'язку, який був передбачений під час укладення договору поруки.

Висновки

Суб'єктами субсидіарного зобов'язання є кредитор (сторона, що наділена правом вимоги) і субсидіарний боржник (пасивна сторона, що зобов'язана задовольнити вимогу кредитора). Здебільшого об'єктом субсидіарних зобов'язань є саме гроші, однак за чинним цивільним законодавством у договірних субсидіарних зобов'язаннях може мати місце й інший об'єкт. Таким об'єктом, якщо це передбачено укладеним договором між кредитором і субсидіарним боржником, може бути як майно, так і результати діяльності субсидіарного боржника, яка здійснюється в інтересах кредитора (виконання робіт згідно із затвердженим наперед

проектом і кошторисом, надання визначених у договорі послуг, результати інтелектуальної діяльності, що мають індивідуальні ознаки).

Кредитор і субсидіарний боржник вступають у правовідносини між собою на добровільних засадах, застосовуючи принцип цивільного права про самостійність у виборі своєї поведінки. Фактично цей принцип є основою договорів, що є однією з підстав виникнення субсидіарних зобов'язань. Це дає підстави для визначення сторонами субсидіарного зобов'язання своїх прав і обов'язків наперед, тобто дає можливість чітко сформулювати зміст субсидіарного зобов'язання. Ураховуючи те, що субсидіарне зобов'язання матиме місце на основі договору між кредитором і субсидіарним боржником, слід зробити висновок про те, що обсяг субсидіарного зобов'язання не буде обмежений обсягом зобов'язання основного боржника. У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях зменшення розміру відповідальності субсидіарного боржника за погодженням сторін є неможливим, оскільки особа субсидіарного боржника, порядок і обсяг виконання ним його зобов'язання прямо визначені чинним цивільним законодавством і залежать від основного зобов'язання.

Список використаних джерел:

1. Голубева Н. Характеристика елементів зобов'язання / Н. Голубева // Актуальні проблеми держави і права, 2011. – С. 468–474.
2. Чернілевська О. Поняття та ознаки множинності осіб у цивільних зобов'язаннях / О. Чернілевська // Наук. вісн. Ужгород. націон. ун-ту. Серія «Право». Випуск 21. – Ч. 2. – Т. 1, 2013. – С. 296–299.
3. Цивільний кодекс України // Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 376 с.
4. Гриценко Г. Множинність осіб у цивільно-правових зобов'язаннях : дис. ... канд. юрид. наук. за спец. 12.00.03 // Г. Гриценко. – Х. : Вид-во Нац. юрид. ун-ту ім. Я. Мудрого. – 2015. – 234 с.
5. Про кооперацію : Закон від 10.07.2003 р. № 1087-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 5. – Ст. 35.
6. Господарський кодекс України : Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
7. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. І. Спасиво-Фатєєвої. – Х. : ФОП Лисяк Л.С., 2012. – 736 с.
8. Про судову практику у справах про банкрутство : постанова від 18.12.2009 р. № 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-09>.
9. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон від 23.02.2006 р. № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 31. – Ст. 268.
10. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За заг. ред. В. Бобрика. – К. : «Центр учбової літератури», 2016. – 784 с.

В статье рассмотрены элементы субсидиарных гражданско-правовых обязательств. Проанализировано современное состояние развития гражданского права и законодательства по определению специфики элементов субсидиарных обязательств. Исследованы особенности субъектов, объекта и содержания субсидиарных гражданско-правовых обязательств.

Ключевые слова: гражданское законодательство, субсидиарное обязательство, субъект, объект, содержание.

In the article the subsidiary elements of civil obligations. The current state of civil rights legislation and to identify the specific elements of subsidiary obligations. The features of subject, object and content of subsidiary civil obligations.

Key words: civil law, vicarious liability, object, content.

